роль структуры устойчивых словосочетаний. К примеру, *тел белән тегермән тарту* (болтать без умолку, молоть чепуху языком)*, тел бистәсе* (мастак говорить, болтун), *тел чишелү* (языки развязались), *теле кычыта* (язык чешется, зуд в языке), *телен суза* (говорит лишнего), *телен тезгенсез җибәрә* (распустить язык), *теленә корт төшкән* (не может придержать язык), *теле табанына җиткән* (язык как помело), *теле тик тормый* (уж больно языкастый)*, тел озайту* (быть непочтительным (в разговоре), дерзить старшим), *тел сату* (говорить лишнего), *сүз боткасы* (словесный базар), *сүздән аркан ишү* (говорить одно и то же) *и др.* [Исәнбәт, 1989; Исәнбәт, 1990; Сафиуллина, 2001].

Таким образом, проанализировав данные примеры можно прийти к выводу, что в переводе фразеологизмов используются самые разнообразные методы. Фразеологизмы помогают распознать внутренний мир человека, раскрыть национальные особенности, нравственно-культурные ценности. Они могут свидетельствовать о культуре и истории народа и, как отмечал Н.М. Шанский, фразеологический состав каждого народа имеет национальный характер и при переводе эти особенности обязательно должны учитываться. Особенности перевода таких сокровищ языка, как фразеологизмы, с одного языка на дугой остается одним из актуальных вопросов в современном языкознании.

Источники

1. Исәнбәт, Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 495 б.

2. Исәнбәт, Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. 2 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 365 б.

3. Сафиуллина, Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001. – 335 б.

Список литературы

4. Лакуна (лингвистика). Электронный ресурс. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org

Сәгъдиева Рамилә Камиловна

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ГЫЙМАД НУГАЙБӘК

Статья посвящается описанию научно-педагогической деятельности Гыймада Нугайбека, подчеркивается весомый вклад ученого в развитие терминологии, описывается его новаторские идеи в области фонетики и морфологии татарского языка.

Ключевые слова: *ученый, журналист, переводчик, лексикограф, термины.*

The article is devoted to the description of the scientific and pedagogical activity of Gyymada Nugaybeka. It emphasizes a significant contribution to the development of scientific terminology, describes his innovative ideas in the field of phonetics and morphology of the Tatar language.
Key words: *the scientist, journalist, translator, lexicographer, terms.*

Гыймад Нугайбәк – татар мәдәниятенә һәм әдәби тел үсешенә бик зур өлеш керткән галим, тәрҗемәче, журналист.

Гыймад Нугайбәк 1881 елда элекке Саратов губернасының Кузнецк өязендәге Черкели авылында крестьян гаиләсендә туган. Авыл мәктәбендә башлангыч белемне алганнан соң, 1893 елда Казанга килеп, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенә укырга керә. Укыган чорда ук, яшь егет мәдрәсә мөдире булган Галимҗан Барудиның кулъязмаларын акка күчерү, корректураларын карау, аларны типографиягә төшерү кебек йомышларын башкарган. Атасы Шәрифҗан улының мәдрәсәдән укымышлы мулла булып кайтуын өметләнеп көтсә дә, Гыймад Нугайбәк башка юлны сайлый: мәдрәсәдә укытучы булып кала һәм бик күп еллар башка уку йортларында да укытучы хезмәтен башкара.

Укытучылык һөнәрен башкару галимгә татар теленең үзенчәлекләрен, татар әдәбиятының үсешен даими күзәтеп барырга ярдәм итә. Тел, әдәбият һәм сәнгать белән бәйле мәкаләләр белән һәрвакыт танышып бара.

Галимне, иң беренче чиратта, телдә кулланылган, дәреслекләр язылган «чуар» тел борчый. Г. Нугайбәкнең гыйльми эшчәнлеге татар әдәби телен гарәп, фарсы элементларыннан азат итү, татар теленең үз сүзләрен киң кулланылышка кертү, әдәби телне киң катлам хезмәт ияләренең культура дәрәҗәсен үстерә торган үткен бер коралга әйләндерүдән гыйбарәт. Автор 1910 елда басылган «Башлангыч», 1911 елда дөнья күргән «Төрлек» һәм 1912 елда тәкъдим ителгән «Сагынмалык» кебек хезмәтләрендә шул чор өчен актуаль һәм мөһим мәсьәләләрне күтәреп чыга. Аларда татар әдәби теленең орфографиясенең һәм грамматикасының нинди принципка таянып төзелергә тиешлеге дә, татар телен фән теле итеп үстерү юллары да исбат ителә. «Башлангыч» дип аталган хезмәтендә өч мөһим мәсьәлә хакында сүз бара: 1) татар телендәге сузык авазлар; 2) сүзләрнең язылу принциплары; 3) фәндә нинди тел терминнары кулланылырга тиешлек.

Мәгълүм булганча, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башларына кадәр басылган грамматикалар гарәп яисә госманлы-төрек теле үрнәгендә төзелгән була, терминнар гарәпчә атала, кагыйдәләр һәм билгеләмәләр дә шул теллардәгечә аңлатыла. Нәкъ менә шул чорда Гыймад Нугайбәк хезмәтләре татар телендә язылган беренче дәреслекләр була. Мәсәлән, «Төрлек» хезмәтендә автор гарәп алынмаларыннан бары тик бер генә сүзне – хәреф атамасын гына калдыра. «... татар балаларына «мазые нәкъли шартый, риваяте фигъле вөҗүби, хикәяте фигъле шартый кариб» дип бикләтү –

балаларның башларын әйләндерү генә, аларны аңгыралыкка сабыштыру гына булганга күрә, мин бу «Төрлек»тә байтак кына татарча яңа атлар куйдым», – дип яза автор. Шул максаттан ул «сөйләнүе күңелле, өйрәнүе җиңел, сүзләренең ясалышы төз, алмашынулары тигез татар теле»ндәге әзер сүзләр белән файдаланган. Мәсәлән: исем урынына – ат, сыйфат урынына – билге, заман урынына – чак һ.б. Моннан тыш ул үзе дә яңа терминнар уйлап таба һәм укучыга җиткерә: сарыфны (морфология) – төрлек, фигыльне – кылым, хәбәрне – төзмәчә дип атый. Әлбәттә, ул фән теленнән беркадәр читләшә, ләкин язучының үз фикерен кыю белдерүе, татар теле үсешенә яңа сулыш кертүе мактауга лаек. «Ана телем, татар теле! Мин сине сөям, җир йөзендәге бар телләрдән дә артык күрәм. Үз сүзең белән генә бар теләгемне дә аңлатырлык чагымны беләсем килә. Араңа катышкан чүп-чарны төпләре, тамырлары белән йолкып ташлап, алар урынына чын татарча гына сүзләр игәсем килә... Чыгарам ятларны – урыннарын җуям, чын ана телемдәге сүзләр игеп куям...» – дип ассызыклый галим [Нугайбәк, 1911: 23].

«Төрлек» – галимнең иң мөһим хезмәтләренең берсе булып санала. Каюм Насыйри фикерләрен дәвам итсә дә, ул, беренчеләрдән булып, иҗек, басым, э, ы, о, ө сузык авазларының («йомшарган сузыклар»ның) сөйләм вакытында кыскаруы яисә төшеп калуы хакында мәгълүматлар китерә. «Төрлек» күбрәк морфологиягә караса да, анда синтаксис белән бәйле үзенчәлекле, оригиналь фикерләр дә бар. Мәсәлән, җөмлә кисәкләрен атау өчен Г. Нугайбәк татар терминнарын тәкъдим итә. Аның фикеренчә, тәмамлыкларны – тутыргычлар дип, хәлләрне – тормышлар, аергычларны – билгелекләр, эндәш сүзләрне – текәп әйтүләр дип атау күпкә отышлы. Авторның хәлләрне биш төргә (урын тормышы, чак тормышы, рәвеш тормышы, сылтау тормышы, теләк тормышы) бүлеп караганлыгын да аерым ассызыклап китү уңышлы булыр. Морфология белән бәйле исә, сүз төркемнәрен тугызга аерып карау ул чор өчен шактый яңа адым була. Шунысын да билгеләп китәргә кирәк: Г. Нугайбәк, гарәп грамматикасы үрнәгеннән читләшеп, рус теле дәреслекләренә таянып эшләүчеләр рәтенә керә. Ул рус теле белемендәге тәҗрибәләргә, фәнни карашларга таянып эш итүне хуплый. Л. Җәләй билгеләп киткәнчә, Г. Нугайбәк «Төрлек» тәге терминнар «ике төргә бүленәләр: а) турыдан-туры иҗат ителгән терминнарга, б) рус теле белемендәге терминнарны калькалау юлы белән ясалганнарга» [Җәләй, 1941: 68].

Гыймад Нугайбәк тел һәм орфография мәсьәләләрендә, иң беренче чиратта, Каюм Насыйри юлын дәвам итүче. Ул үзе дә: «Барысының арасыннан телдә юлбашчыбыз Каюм Насыйри калдырган эзне иң яхшы таптым, аның эзе белән бармакчы булдым... ыру-тамырым булган сөекле татарларыма шул юлбашчыбызның теләгән теләген ирештермәкче булдым», - дип яза [Нугайбәк, 1911: 13].

Гыймад Нугайбәк – татар орфографиясе өчен нык борчылган галимнәрнең берсе. Ул, халыкка язарга һәм укырга җиңел булсын өчен, фонетик принципны яклап чыга. Бу очракта, әлбәттә, иң башта сузык авазлар мәсьәләсен хәл итү көн үзәгенә килеп баса. Шул чорда Каюм Насыйри татар телендәге ун сузык авазны күрсәтсә дә, китап бастыру, гадәттә, сузык авазлар 3-4 хәреф белән генә күрсәтелә торган була. Г. Нугайбәк исә татар телендә нәкъ менә ун сузык аваз барлыгын теоретик яктан нигезләп, исбатлап бирә һәм, һәрберсе өчен аерым тамга ясап чыгып, типография кулланылышына кертергә омтыла. Кызганыч, аның бу идеялары тормышка ашырылмый, һәряктан каршылыкларга дучар була, аның әсәрләрен бастыру эше туктатыла. Ул фәнни хезмәтләрен үз акчасына бастырырга мәҗбүр була.

Бөек Октябрь революциясен Г. Нугайбәк шатланып каршы ала. «Кызыл байрак» газетасына эшкә күчкәннән соң, бик көчле рухта язылган мәкаләләрен, тәрҗемә материалларын шунда даими бастыру эшенә кереп чума.

Ш. Рамазанов күрсәткәнчә, «Совет чоры исә Г. Нугайбәк эшчәнлегенең иң уңышлы чоры» [Рамазанов, 1943: 87]. Нәкъ шул чорда гына галим үзенең күптәнге хыялларының тормышка ашканын күрде. Кызганыч, гарәп хәрефләрен татар теленә җайлаштыру, татар язуын камилләштерү юлында барган реформалар көткән нәтиҗәләрне бирми. Шуннан соң Г. Нугайбәк, беренче булып, традицион гарәп алфавитын ташлап, яңалифкә күчәргә өндәде. Бу революцион әһәмиятле бер чара иде.

Гыймад Нугайбәкның гыйльми эшчәнлеге орфография белән генә чикләнми. 1924 елдан алып гомеренең соңгы көннәренә кадәр Татиздатның авторы, редакторы һәм тәрҗемәчесе булып эшләп килгән. Галимнең иң күркәм уңышлары лексикография өлкәсенә карый дип әйтү ялгыш булмас. Сүзлекләр төзү эшендә ул үзен зур эрудицияле, төгәл, таләпчән, сабыр кеше итеп таныткан. Русча-татарча сүзлекләр төзүдә зур хезмәт куйган. Ул 1938 нче һәм 1940 елларда ике тапкыр басылып чыккан «Русча-татарча сүзлек»не һәм 1939 елда дөнья күргән «Башлангыч мәктәпләр өчен русча-татарча сүзлек»нең өчтән ике өлешен яза. «Г. Нугайбәкның хезмәт биографиясе гаять гыйбрәтле. Ул – матбугат өлкәсендә, корректура карау кебек бик вак эшләрдән башлап, гыйльми популяр әсәрләр бирү, марксизм-ленинизм классикларын тәрҗемә итә алу һәм атаклы лексикограф булу дәрәҗәсенә кадәр күтәрелгән, үскән кеше. Ул үзенең гомерендә 169 табак күләмендә 23 исемдә оригиналь әсәрләр бирде, 130 табак күләмендә 31 исемдә төрле китаплар татар теленә тәрҗемә итте. Аның әдәби һәм гыйльми иҗат йомгаклары әнә шундый», – дип яза Ш. Рамазанов [Рамазанов, 1943: 88].

Татар әдәби теле, татар мәдәнияты совет чорында шактый алга китә. Бу эштә, әлбәттә, Гыймад Нугайбәкның өлеше чиксез зур. Аның һәр хезмәте аерым бер әһәмиятле урын алып тора.

Әдәбият

Җәләй, Л. Гыймад Нугайбәк / Л. Җәләй // Совет әдәбияты. – 1941. – № 3. – Б. 58-68.

Нугайбәк, Г.Ш. Башлангыч / Г.Ш. Нугайбәк. – Казан, 1910. – 20 б.

Нугайбәк, Г.Ш. Төрлек / Г.Ш. Нугайбәк. – Казан, 1911. – 80 б.

Рамазанов, Ш.А. Гыймад Нугайбәк / Ш.А. Рамазанов // Совет әдәбияты. – 1943. – № 3. – Б. 85-88.

Сәйфулина Флера Сәгыйтовна

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

И. БИККОЛОВНЫҢ ӘДӘБИ-ТӘНКЫЙДИ ЭШЧӘНЛЕГЕ: ЗАМАНДАШЫ Ф. ӘМИРХАННЫҢ «ТИГЕЗСЕЗЛӘР» ПЬЕСАСЫНА БӘЯСЕ

Данная статья посвящена изучению литературно-критической статьи Касима Биккулова, известного журналиста, публициста начала XX века пьсы Фатиха Амирхана «Неравные». Его аналитические статьи о развитии литературы того времени позволяют вести речь о литературном даровании и глубоком понимании автором сути литературного процесса в целом.

Ключевые слова: *татарская литература, литературный процесс начала XX века, деятельность И. Биккулова, пьеса Ф. Амирхана «Неравные».*

This article is devoted to the study of literary-critical article of Fatih Amirhan's play «Neravnye (Unequal)» by Kasim Bikkulov, the famous journalist of the early 20th century. His analytical articles on the development of the literature of that time allow you to talk about author's literary talent and deep understanding of the essence of the literary process in general.

Key words: *Tatar literature, literary process of the early 20th century, I. Bikkulov's work, a play by F. Amirkhan «Neravnye (Unequal)».*

Татар әдәбияты һәм журналистикасы тарихында репрессия корбаны булган һәм исемнәре оныттырылган, бүгенге көнгә кадәр киң катлам укучыларга мәгълүм булмаган шәхесләр бар. Әлеге мәкаләдә эшчәнлеге өйрәнү объекты булып торган Ибраһим Бикколов та шундый күпләрнең бере.

Ибраһим Җамаледдин улы (1884-1938) җәмәгать эшлеклесе, педагог, XX гасыр башында актив әдәби-публицистик эшчәнлек алып баручы журналист, укытучы, тәрҗемәче. Алдынгы карашлы руханилар гаиләсеннән чыгып, ике гасыр арасы кебек катлаулы чорда үз юлын укытучы эшеннән тыш, журналист, публицист буларак билгеләгән, шушы юнәлештә шактый күләмле хезмәтләр калдырган Ибраһим Бикколовның XX гасыр башы татар милли